

نویسنده: زهرا باقری نیکو^۱

چکیده :

تزکیه نفس از دیدگاه آیات قرآن و اهل بیت علیهم السلام، به معنای پاکسازی روح و نفس از آلودگی‌ها و رذایل اخلاقی است. در این مقاله، به بررسی مفاهیم و آموزه‌های مرتبط با تزکیه نفس در قرآن کریم و احادیث اهل بیت پرداخته می‌شود. آیات قرآن به اهمیت تزکیه و نقش آن در رشد معنوی انسان تأکید دارند و اهل بیت نیز با ارائه الگوهای عملی و اخلاقی، مسیر رسیدن به کمال انسانی را روشن می‌سازند. این مقاله به تحلیل روش‌های تزکیه نفس، آثار آن بر زندگی فردی و اجتماعی، و چالش‌های موجود در این مسیر می‌پردازد و در نهایت، به ضرورت توجه به این موضوع در زندگی روزمره اشاره می‌کند.

کلید واژه : اخلاق ، اهل بیت ، تزکیه ، تهذیب نفس ، روایات

مقدمه:

تزکیه نفس به عنوان یکی از مهم‌ترین اهداف بعثت پیامبران الهی و هدف نهایی خلقت انسان، همواره مورد تأکید قرآن کریم و روایات اهل بیت (ع) بوده است. قرآن کریم در آیاتی چون "قد أفلح من زكّاه" (سوره شمس، آیات ۹ و ۱۰) و "كما أرسلنا فيكم رسولا منكم يتلو عليكم آياتنا و يزكّيكم" (سوره آل عمران، آیه ۱۶۴)، بر اهمیت تزکیه نفس و نقش آن در رستگاری و تقرب به خداوند تأکید کرده است.

همچنین، اهل بیت علیه السلام در روایات و ادعیه متعدد، ابعاد و مراتب مختلف تزکیه نفس را تبیین کرده و راهکارهای عملی آن را بیان نموده‌اند. به عنوان مثال، امام علی علیه السلام می‌فرماید: «أَفْضَلُ الْعَقْلِ مَعْرِفَةُ الْإِنْسَانِ نَفْسَهُ، فَمَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ عَقْلًا، وَ مَنْ جَهَّلَهَا ضَلَّ».

^۱ طلبه سطح دو حوزه ی علمیه ی تخصصی حضرت آمنه سلام الله علیها bagheri8699@gmail.com

بهترین عقل انسان خودشناسی اوست. بنابراین کسی که خود را شناخت خردمندی یافت و کسی که نادان به نفس خود بود گمراه شد.) (شرح آقا جمال خوانساری بر غررالحکم و دررالحکم، ج ۲ ص ۴۴۲)

موضوع تزکیه نفس از دیرباز مورد توجه اندیشمندان و محققان اسلامی بوده است. در میان آثار گذشته، می‌توان به کتاب "تهذیب الأخلاق" اثر ابن مسکویه (متوفی ۴۲۱ هجری قمری) اشاره کرد که به بحث در خصوص تزکیه نفس و فضایل اخلاقی پرداخته است.

همچنین در دوره معاصر آثار متعددی در این زمینه تألیف شده است. از جمله می‌توان به کتاب "به سوی او" اثر محمدتقی مصباح یزدی و کتاب "جهاد با نفس" اثر روح الله خمینی اشاره کرد که به بررسی مراتب مختلف تزکیه نفس در آموزه‌های اسلامی پرداخته‌اند.

همچنین، در سال‌های اخیر مقالات متعددی در مجلات علمی-پژوهشی به موضوع تزکیه نفس از منظر قرآن و روایات اختصاص یافته است. از جمله می‌توان به مقاله "تزکیه نفس از منظر امام حسین علیه السلام" نوشته محمد احسان آزادی و مقاله "تربیت تعلیم و تزکیه و اهداف آن در قرآن و روایات اهل بیت علیهم السلام" اثر روح الله صمدی اشاره کرد.

با وجود این آثار، هنوز نیاز به پژوهش‌های جامع‌تر و کاربردی‌تر در زمینه تزکیه نفس از منظر آیات قرآن و روایات و دعا‌های اهل بیت علیه السلام احساس می‌شود که این مقاله در صدد پاسخ به این نیاز است.

در آموزه‌های اسلامی، تزکیه نفس نه تنها به عنوان یک ضرورت فردی مطرح است، بلکه به عنوان یک ضرورت اجتماعی نیز مورد توجه قرار گرفته است.

تزکیه نفس، انسان را از آلودگی‌های اخلاقی و روحی پاک می‌کند و زمینه را برای تقرب به خداوند و رسیدن به سعادت و کمال فراهم می‌آورد. همچنین، تزکیه نفس می‌تواند نقش مؤثری در ایجاد جامعه‌ای سالم و پویا داشته باشد.

نتایج این پژوهش می‌تواند به درک عمیق‌تر مفهوم تزکیه نفس و چگونگی تحقق آن در زندگی فردی و اجتماعی کمک کند و زمینه را برای اجرای برنامه‌های عملی در این زمینه فراهم آورد.

هدف از این مقاله بررسی موضوع تزکیه نفس از دیدگاه آیات قرآن کریم و روایات وادعیه اهل بیت (علیهم السلام) است. تزکیه نفس یکی از مهمترین موضوعات در آموزه‌های دینی اسلام است که به پالایش و تهذیب درون انسان و رسیدن به کمالات معنوی اشاره دارد. در این مقاله، نویسنده سعی خواهد کرد تا با استناد به آیات قرآن و روایات و دعا‌های معصومین علیهم السلام، ابعاد مختلف تزکیه نفس را بررسی و تبیین نماید. همچنین، راهکارها و روش‌های عملی برای تحقق تزکیه نفس از

منظر آموزه های اسلامی ارائه خواهد شد. هدف نهایی این مقاله، ارائه یک چارچوب جامع و کاربردی برای شناخت و عمل به موضوع تزکیه نفس در زندگی فردی و اجتماعی مؤمنان می باشد

مفهوم شناسی

تزکیه

معنای لغوی تزکیه

واژه تزکیه از ریشه «زکو» در لغت به معانی مختلفی به کار رفته است، برخی از این معانی، معنای اصلی آن و برخی آثار و لوازم آن می باشند. مقایس اللغه «زکو» را به معنای رشد و نمو و طهارت دانسته و می نویسد: «(زَكُو) اصل يدلّ علی نماء و زیاده. و یقال الطهارة زكاة المال». (ابن فارس، ۱۴۱۰: ۳ / ۱۸ - ۱۷)

علامه طباطبایی در تفسیر سوره اعلی ذیل آیه «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى» (اعلی / ۹) تزکیه را به معنای در جستجوی پاک شدن دانسته و می نویسد: «التزکی هو التطهر و المراد به التطهر من ألوات التعلقات الدنیویة الصارفة عن الآخرة» (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۰ / ۲۷۰) بنابراین معنای لغوی تزکیه، منحصر به دو معنا می شود؛ یکی رشد و نمو و دیگری به معنای طهارت.

معنای اصطلاحی تزکیه

علامه طباطبایی تزکیه را به معنای تطهیر و از بین بردن پلیدی ها و آلودگی ها - اعم از اعتقادات فاسد مانند: شرک و کفر، و ملکات رذیله مانند تکبر و بخل، و اعمال فاسد و شنیع همچون: کشتن، زنا و شرابخواری - می داند. ایشان در تفسیر آیه ۱۵۱ سوره بقره می نویسد: «التزکیة هی التطهیر، و هو إزالة الأدناس و القذارات، فیشمل إزالة الاعتقادات الفاسدة كالشرک و الکفر، و إزالة الملكات الرذیلة من الأخلاق کالكبر و الشح، و إزالة الأعمال و الأفعال الشنیعة كالقتل و الزنا و شرب الخمر». (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱ / ۳۳۱)

همچنین ایشان در تفسیر سوره جمعه ذیل آیه «وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» (جمعه / ۲) بعد از بیان معنای لغوی تزکیه، تزکیه مردم به وسیله پیامبر اکرم را این گونه تفسیر می کند که، آن حضرت مردم را به رشد و نموی صالح رهنمون می نماید، آنها را به اخلاق فاضله و اعمال صالحه عادت می دهد، و در نتیجه، آنها را به کمال انسانی رسانده، و سعادت دنیوی و اخروی را برای آنها به ارمغان می آورد. همچنین در تفسیر سوره اعلی ذیل آیه «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى» (اعلی / ۹) تزکیه به معنای

پاک شدن از لوث تعلقات مادی دنیوی آمده که انسان را از امر آخرت منصرف کرده و مشغول تمتعات دنیوی می‌کند. (طباطبایی،

۱۴۱۷: ۲۰ / ۲۷۰)

۱-تزکیه نفس در آیات و روایات

۱-۱تزکیه نفس در آیات

یکی از عوامل مهم درتزکیه نفس بهره گیری از آیات قرآن میباشد که در آیات متعددی به این مهم اشاره دار از جمله آیه

ی «فَالْهَمَّهُمَا فُجُورَهُ ا وَ تَقْوٰی ه ا» (شمس/آیه ۸)

دراین آیه ی شریفه هم تقوای نفس را الهام خوانده، هم فجور آن را، برای این بود که بفهماند مراد از الهام این است که خدای تعالی صفات عمل انسان را به انسان شناسانده و به او فهمانده عملی که انجام میدهد تقوی است و یا فجور ،است علاوه بر تعریفی که نسبت به متن عمل و عنوان اولی آن ،کرده عنوانی که مشترک بین تقوا و فجور ،است مثلاً تصرف مال را که مشترک تصرف در مال یتیم و تصرف در مال خویش است و همخوابگی را که مشترک بین زنا و نکاح ،است به او شناسانده علاوه بر آن این را هم به او الهام کرده که تصرف در مال یتیم و همخوابگی با زن اجنبی فجور ،است و آن دوی دیگر تقوا است و خلاصه کلام اینکه منظور از الهام این است که خدای تعالی به انسانها شناسانده که فعلی که انجام می دهند فجور است یا تقوا و برایش مشخص کرده که تقوا چگونه اعمالی و فجور چگونه اعمالی است. در آیه شریفه با آوردن حرف (فاء) بر سر آن مسأله الهام را نتیجه تسویه قرار داده و :فرموده وَ نَفْسٍ وَ مَا سَوَّیْهَا»، و چون نفس را تسویه کرد «فَالْهَمَّهُمَا ...» پس به او الهام کرد...، و این برای آن بود که اشاره کند به اینکه الهام فجور و تقوا همان عقل عملی است، که از نتایج تسویه نفس ،است پس الهام مذکور از صفات و خصوصیات خلقت آدمی است (طباطبایی / ۱۳۸۹/۲۰/۵۰۰،۴۹۹)همچنان که در جای دیگر فرمود: «فَاقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ» (روم/۳۰).

و اضافه فجور و تقوا به ضمیری که به نفس بر میگردد برای آن بوده که اشاره کند به اینکه مراد از فجور و تقوای الهام شده فجور و تقوای مختص به نفسی است که در آیه آمده، یعنی نفس انسانی و نفس جن؛ چون بر اساس آنچه از کتاب عزیز استفاده میشود طایفه جن نیز مکلف به ایمان و عمل صالح هستند. (طباطبایی/۱۳۸۹/۲۰/۵۰۰)

«قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّيْهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّيْهَا» (شمس/آیه ۹،۱۰)

و آیه شریفه یعنی «قَدْ أَفْلَحَ» جواب هشت سوگندی است که آیات قبل از آن یاد شد، و جمله «وَقَدْ خَابَ...» عطف بر آن و جواب دوم است. (طباطبایی/۱۳۸۹/۲۰/۵۰۱)

و تعبیر از اصلاح نفس و افساد آن به تزکیه و تدسی مبتنی بر نکته ای است که آیه «فَالْهَمَّهَا فَجُورَهَا وَتَقْوِيَهَا» بر آن دلالت دارد و آن این است که کمال نفس انسانی در این است که به حسب فطرت تشخیص دهنده فجور از تقوی باشد، و خلاصه آیه شریفه می فهماند که دین، یعنی تسلیم خدا شدن در آنچه از ما می خواهد که فطری نفس خود ما است، پس آراستن نفس به تقوا تزکیه نفس و تربیت آن به تربیتی صالح است، که مایه زیادتیر شدن آن و بقای آن است همچنان که در جای دیگر به این نکته تصریح نموده می فرماید: «وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى وَاتَّقُونِ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ» (بقره/آیه ۱۹۷) و وضع نفس در فسق و فجور برخلاف وضعی است که در صورت تقوا دارد. (طباطبایی/۱۳۸۹/۲۰/۵۰۱)

۱-۱- جایگاه تزکیه نفس در آیات

خداوند در آیه ی ۱۸ الی ۲۲ سوره فاطر اشاره میکند به جایگاه تزکیه نفس و تفاوت فردی که تزکیه میکند با کسی که تزکیه نمیکند

"وَمَنْ تَزَكَّىٰ فَإِنَّمَا يَتَزَكَّىٰ لِنَفْسِهِ" (فاطر/۱۸) در این جمله خشیت و اقامه نماز که در آیه ی قبلی بود، به عبارت "خود را تزکیه کند" مبدل شد، تا اشاره باشد به اینکه مقصود اصلی از دعوت بشر به سوی توحید و انذار آنان، این است که نفوس بشر از رذایل و خرافات پاک شود، و پاک شدن نفس، به خشیت او از خدای نادیده و اقامه نماز است.

و این جمله آیات قبلی را تاکید و تقریر می کند، که خدا را غنی و حمید معرفی می کرد، می فرماید: خدا از تزکیه شدن شما که شما را بدان می خواند استفاده نمی کند، بلکه هر کس تزکی کند، به نفع خود تزکی کرده است.

آن گاه آیه را با جمله "وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ" (فاطر/۱۸) ختم می کند، تا دلالت کند بر اینکه تزکیه کسی که تزکی کند هدر نمی رود، چون هر یک از دو فریق به سوی پروردگارشان بازگشت می کنند، و به طور قطع روزی خداوند به حسابشان رسیدگی می کند و پاداش و کیفر آنان را می دهد و به این گونه افرادی که تزکیه کردند، بهترین جزا را خواهد داد.

۶-۵ غفلت از مرگ

حضرت زین العابدین (علیه السلام) هنگام دعا در یاد مرگ به معیارهای مهمی از جمله؛ شوق رسیدن به لقای الهی، درخواست مرگ در حالت هدایت و توبه، درخواست توفیق اعمال صالح، درخواست در امان ماندن از فریب آرزوهای طولانی و فراموشی مرگ اشاره فرموده اند.

اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَّآلِهِ وَاكْفِنَا طُولَ الْاَمَلِ، وَقْصِرْهُ عَنِ الْبَصِیْقِ الْعَمَلِ، حَتّٰی لَا نُؤَمِّلَ اسْتِثْمَامَ سَاعَةٍ بَعْدَ سَاعَةٍ، وَلَا اسْتِیْفَاءَ یَوْمٍ بَعْدَ یَوْمٍ، وَلَا اتِّصَالَ نَفْسٍ بِنَفْسٍ، وَلَا لِحُوقِ قَدَمٍ بِقَدَمٍ، وَسَلِّمْنَا مِنْ غُرُورِهِ، وَآمِنَّا مِنْ شُرُورِهِ، وَأَنْصِبِ الْمَوْتَ بَيْنَ اَیْدِنَا نَصْبًا، وَلَا تَجْعَلْ ذِكْرَنَا لَهُ غِبًّا.

خداوندا بر محمد و آلش درود فرست و ما را از آرزوی دور و دراز بی نیاز کن و دست آرزوهای دراز را با عمل راستین از دامن حیات ما کوتاه فرما؛ تا آن که پایان بردن ساعتی را از پی ساعتی و دریافتن روزی را که به دنبال روزی و پیوستن نفسی را به نفسی و رسیدن گامی را به گامی، آرزو نکنیم، و از فریب آرزوها ما را سالم دار و از بدی‌هایش امان ده و مرگ را در برابر دیدگان ما قرار داده؛ قرار دادنی دائم و همیشگی؛ و یادش را به گونه‌ای قرار مده که روزی یادش کنیم و روزی از آن غفلت ورزیم. (صحیفه سجادیه/دعای ۴۰)

نتیجه:

باتوجه به بررسی های انجام شده میتوان به این نتیجه رسید که تزکیه نفس، به عنوان یک فرآیند مستمر و ضروری، در آیات قرآن و آموزه‌های اهل بیت علیهم السلام به‌طور عمیق مورد تأکید قرار گرفته است. این فرآیند نه تنها به پاکسازی روح و نفس از آلودگی‌ها و رذایل اخلاقی کمک می‌کند، بلکه به فرد این امکان را می‌دهد که به کمال انسانی نزدیک‌تر شود و در زندگی معنوی خود پیشرفت کند

آیات قرآن به‌ویژه بر اهمیت تزکیه و تأثیر آن بر رفتار و کردار انسان تأکید دارند و اهل بیت نیز با ارائه الگوهای عملی و اخلاقی، مسیر رسیدن به این هدف را روشن می‌سازند. از این رو، تزکیه نفس به‌عنوان یک اصل بنیادین در تربیت اخلاقی و روحی، می‌تواند به بهبود روابط اجتماعی و ایجاد جامعه‌ای سالم و متعالی منجر شود.

چالش‌های موجود در مسیر تزکیه، از جمله وسوسه‌های نفس و تأثیرات منفی محیط، نیازمند آگاهی و تلاش مستمر است. بنابراین، توجه به این موضوع در زندگی روزمره و تلاش برای پیاده‌سازی آموزه‌های دینی در رفتار و کردار، می‌تواند به فرد کمک کند تا در برابر این چالش‌ها ایستادگی کند و به رشد و تعالی خود ادامه دهد.

در نهایت، تزکیه نفس نه تنها به فرد کمک می‌کند تا به آرامش درونی و رضایت از زندگی دست یابد، بلکه می‌تواند به ایجاد جامعه‌ای با ارزش‌های اخلاقی و انسانی بالا منجر شود. لذا، توجه به تزکیه نفس باید در اولویت قرار گیرد و به‌عنوان یک ضرورت در زندگی فردی و اجتماعی مورد توجه قرار گیرد. نتیجه‌گیری این مقاله به وضوح نشان می‌دهد که تزکیه نفس، به‌عنوان یک فرآیند مستمر و ضروری، در آیات قرآن و آموزه‌های اهل بیت علیهم السلام به‌طور عمیق مورد تأکید قرار گرفته است. این فرآیند نه تنها به پاکسازی روح و نفس از آلودگی‌ها و رذایل اخلاقی کمک می‌کند، بلکه به فرد این امکان را می‌دهد که به کمال انسانی نزدیک‌تر شود و در زندگی معنوی خود پیشرفت کند.

آیات قرآن به‌ویژه بر اهمیت تزکیه و تأثیر آن بر رفتار و کردار انسان تأکید دارند و اهل بیت نیز با ارائه الگوهای عملی و اخلاقی، مسیر رسیدن به این هدف را روشن می‌سازند. از این رو، تزکیه نفس به‌عنوان یک اصل بنیادین در تربیت اخلاقی و روحی، می‌تواند به بهبود روابط اجتماعی و ایجاد جامعه‌ای سالم و متعالی منجر شود.

چالش‌های موجود در مسیر تزکیه، از جمله وسوسه‌های نفس و تأثیرات منفی محیط، نیازمند آگاهی و تلاش مستمر است. بنابراین، توجه به این موضوع در زندگی روزمره و تلاش برای پیاده‌سازی آموزه‌های دینی در رفتار و کردار، می‌تواند به فرد کمک کند تا در برابر این چالش‌ها ایستادگی کند و به رشد و تعالی خود ادامه دهد.

در نهایت، تزکیه نفس نه تنها به فرد کمک می‌کند تا به آرامش درونی و رضایت از زندگی دست یابد، بلکه می‌تواند به ایجاد جامعه‌ای با ارزش‌های اخلاقی و انسانی بالا منجر شود. لذا، توجه به تزکیه نفس باید در اولویت قرار گیرد و به‌عنوان یک ضرورت در زندگی فردی و اجتماعی مورد توجه قرار گیرد.

منابع

قرآن

نهج البلاغه

(۱) صحیفه ی سجادیه

(۲) آموزگار، محمد حسن، اسلام و آیین تزکیه، تهران، انجمن اولیا و مربیان ۱۳۸۱

(۳) ابن فارس، احمد، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، معجم مقاییس اللغه، بیروت، دار الاسلامیه، ۱۴۱۰ ق.

(۴) احمدپور، مهدی، جمعی از نویسندگان، کتاب‌شناخت اخلاق اسلامی، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶، ۴

(۵) آمدی، عبدالواحد بن محمد، شرح و ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی، غررالحکم و دررالکلم، ۲ جلد، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی چاپ: دهم، ۱۳۸۶

(۶) اردبیلی، سید عبدالغنی، تقریرات فلسفه، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)/تهران: چاپ: اول، سال ۱۳۸۱

(۷) الموسوی الخمینی، سید روح الله، تفسیر سوره حمد، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، تهران، چاپ هشتم، ۱۳۸۳ ش

(۸) الموسوی الخمینی، سید روح الله، آداب الصلاه، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ اول: بهار ۱۳۷۰

(۹) حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، آل البيت لاحیاء التراث، قم: چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

(۱۰) حسینی طهرانی، محمد حسین، روح مجرد (یادنامه موحد عظیم و عارف کبیر حاج سید هاشم حداد)، چاپ دوم، مشهد: علامه طباطبایی، ۱۴۲۳ ق.

(۱۱) خوشوقت، عزیزالله، طریق بندگی، مشهد: نور معرفت، دوم، ۱۳۹۵.

(۱۲) رخشاد، محمد حسین، در محضر علامه طباطبایی (رحمه الله علیه)، انتشارات موسسه فرهنگی سماء قلم، قم چاپ: پنجم، سال ۱۳۸۶ ش.

(۱۳) سعادت پرور، علی، سرالاسراء (شرح حدیث معراج)، جلد ۱، احیاء کتاب، تهران، چاپ: دوم، ۱۳۸۷.

- ۱۴) سعادت پرور، علی، سرالاسراء (شرح حدیث معراج)، جلد ۲، احیاء کتاب، تهران، چاپ: دوم، ۱۳۸۷.
- ۱۵) سعادت پرور، علی، سرالاسراء (شرح حدیث معراج)، جلد ۳، احیاء کتاب، تهران، چاپ: دوم، ۱۳۸۷.
- ۱۶) سعادت پرور، علی، پاسداران حریم عشق (کلمات عرفا)، احیاء کتاب، تهران: چاپ: اول، ۱۳۸۸.
- ۱۷) سعادت پرور، علی، پند نامه ی سعادت، قم: دفتر تنظیم و نشر آثار آیه الله سعادت پرور، چاپ: اول، ۱۳۸۶.
- ۱۸) سعادت پرور، علی، رسائل عرفانی (مجموعه یازده رساله عرفانی)، قم: تشیع، چاپ: اول، ۱۳۹۰.
- ۱۹) سعادت پرور، علی، نور هدایت (شرح معارف فراز های کلیدی ادعیه بر اساس کتاب اقبال الاعمال)، تهران: احیاء کتاب، چاپ: اول، ۱۳۸۶.
- ۲۰) طباطبایی، سید محمد حسین، مجموعه رسائل (علامه طباطبایی)، ۲ جلد، موسسه ی بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه ی علمیه قم): قم، چاپ: اول، ۱۳۸۷.
- ۲۱) طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: اسماعیلیان، چاپ: دوم و سوم، ۱۳۹۳.
- ۲۲) طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، ترجمه جلد ۲۰، ۹، ۱۷، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی (ره)، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه ی علمیه قم، چاپ سی ام، ۱۳۸۹.
- ۲۳) عباسی، محمد، همای سعادت (روش های تربیت اخلاقی در اسلام با تاکید بر مکتوبات و روش تربیتی آیه الله علی سعادت پرور)، قم: آفتاب فطرت، چاپ: اول، ۱۴۰۰.
- ۲۴) کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، الکافی (ط _ الاسلامیه)، ۸ جلد، دار الکتب الاسلامیه، تهران، چاپ: چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- ۲۵) مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، بیروت: موسسه الوفا، چاپ: دوم، ۱۴۰۳ ق.
- ۲۶) مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحالانوار، ترجمه جلد ۶۷ و ۶۸، ترجمه موسوی همدانی، ۲ جلد، کتابخانه مسجد ولی عصر، تهران: چاپ: اول، ۱۳۶۴ ش.

(۲۷) محمدی ری شهری ، محمد ، میزان الحکمه ، مترجم : حمید رضا شیخی ، جلد ۲ ، ویرایش سوم قم : دارالحديث ، چاپ: چهارم ، ۱۳۸۳.

(۲۸) نوری ، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل ، قم مؤسسه آل البيت عليه السلام ، چاپ : اول ، ۱۴۰۸ ق.

(۲۹) روزنامه کیهان ، شماره ۱۹۹۸۳ ، ۶ ، به تاریخ ۹۰/۵/۴

۳۰) <https://fa.wikifeqh.ir>

۳۱) <https://www.porseman.com/!28636>